

שורשי המחלוקת בחלב על ירושת הרב אפרים לניאדו את הרבנות בחיי אביו

ירון הראל

בשלהי המאה הי"ח פרצה בקהילת חלב מחלוקת סביב מינויו של הרב אפרים לניאדו כיוורשו של אביו ברבנות. מחלוקת זו היתה קשורה למחלוקת קודמת בעניין כפיפותם של סוחרים יהודיים ספרדים – פרנקוס – שהתיישבו בעיר, לתקנות הקהילה. במאה הי"ח נעה אוכלוסיית העיר חלב בין נטייה לתמורות לבין שמרנות כמעט בכל תחומי החיים. תחושת התמורה היתה חזקה יותר בחברה היהודית בשל התיישבותם של הפרנקוס בעיר. צמיחתן של אליטות חדשות שינתה את מאזן הכוחות בחברה, ויצרה מוקדי כוח חדשים לצדה של ההנהגה המסורתית. החלו גם ניצני תהליך של שינוי בתפיסת העולם המבוססת על לכידות חברתית יהודית וערבות הדדית. נוצרו קבוצות התייחסות חדשות המבוססות על מעמד פוליטי או כלכלי ולא על מעמד דתי דווקא. המפגשים החברתיים עם נכרים איפשרו את חדירתם של התפישות החברתיות המודרניות האירופאיות לקהילה. כתוצאה מכך נבעו פרצות בעקרון אי-השיוויוניות, שבזכותו קיבלה אצולת היחס מעמד חברתי מועדף. מנהג הורשת ההנהגה הרוחנית לא תאם את העקרונות החברתיים שחדרו מן המערב. הציות העיוור למוסדות ההנהגה הועמד, על-ידי חלק מן החברה, בסימן שאלה, ונתחדד המתח בין צרכי היחיד לבין מחויבותו לקהילה. המחלוקת סביב שאלת הירושה ברבנות חשפה שבר במנהיגותו של הרב שידע להבחין בתסיסה החברתית בקהילתו, אך שגה בהערכת הכוחות החדשים שתפשו את מקומם במערכת החברתית-הכלכלית-הפוליטית המצויה בעיצומו של תהליך של תמורות.

המבנה החברתי בעיר חלב, היא ארס צובה, במחצית השניה של המאה ה-18 היה מורכב מעשרות קבוצות דתיות, אתניות ולשוניות שונות. לצד רוב מוסלמי-סוני שמנה כתשעים אלף נפש, התקיימו שתי קבוצות מיעוט דתיות

לא-מוסלמיות גדולות, שהתפצלו לקבוצות קטנות יותר בעלות אפיונים מיוחדים. מספר הנוצרים היה כעשרים אלף נפש, ואילו מספר היהודים הגיע לכדי כארבעת אלפים נפש. ההסדר המשפטי של היחסים בין המוסלמים לנוצרים והיהודים עד לשלהי המאה היה מקובל על שני הצדדים ובמסגרתו הוענקו לאחרונים זכויות ומעמד מוגדר ומוסכם. קבוצות המיעוט הללו נהנו מסובלנות ומאוטונומיה רחבה מאוד בניהול ענייניהן הפנימיים. תמורת תשלום מס חסות וקבלת מספר חוקים והגבלות, אשר באו לחדד את היותם של הנוצרים והיהודים נחותים ביחס למוסלמים, יכלו קבוצות אלו לבחור את הנהגתן ללא כל מעורבות של השלטונות, לארגן מערכת גביית מיסים עצמאית, מוסדות שיפוט דתיים בלתי-תלויים, לייסד מערכת חינוך עצמאית ולנהל את חייהם הפנימיים כמעט ללא מעורבות חיצונית.

השלטונות העת'מאנים הכירו דה פקטו בהנהגה היהודית, וזו פעלה למעשה בגיבויים של הללו. מכיוון שהחברה העת'מאנית, על כל גווניה, היתה דתית, היא התנהלה על פי ציוויי הדתות השונות. בהתאם לכך נקבע גם הדגם הכללי של הארגון העירוני העת'מאני. הקהילות השונות הגדירו עצמן על פי דתן ונתארגנו סביב מקום פולחן בראשותו של אמאם, כומר או רב. כלומר, כל מסגרת קהילתית-דתית התנהלה בכפוף לסמכותו של ראש אותה הדת.¹ מנהיג זה מילא תפקיד כפול כמייצג הקהילה היהודית בפני השלטונות וכנושא דברם של השלטונות בקהילה היהודית. לצדו של הרב פעלה הנהגה ציבורית – שבעה פרנסים – שנבחרו או מונו בזכות היותם שייכים לאצולת היחס או לאצולת הממון בקהילה. נאמנותם של הפרנסים לערכיה של הקהילה ושאיפתם לפעול לקידומה היו מהנחות היסוד של החברה היהודית. למעשה, הרב והפרנסים היו תלויים זה בזה לשם קידום מטרותיהם. הראשון נזקק לאמצעים שבידי הפרנסים ואילו האחרונים נזקקו להסכמתו ההלכתית-מוסרית לצעדיהם.² אם כן, סמכותה של הנהגה הציבורית ובראשה הרב, באה לה מן ההכרה הדתית-הוולונטרית של בני הקהילה, אך גם מן הסמכות וכח הכפייה שהעניקה הכרתם המעשית של השלטונות לעומדים בראש הקהילה. השלטונות העת'מאנים, שהעדיפו את המגע עם הקבוצה ולא עם היחיד, חיזקו את הנהגת קבוצות המיעוט, ובכך גם ביקשו להשיג שקט ורגיעה ברחבי האימפריה, שהיתה משופעת בקבוצות דתיות ואתניות רבות.³ כבאירופה, כך גם בחלב, יציבותה של הנהגת הקהילה ובראשה הרב דווקא היתה פועל יוצא של הזהות, שהיתה קיימת בתודעה הציבורית היהודית בין קיומה של הקהילה לקיומה של הדת.⁴ אחד מגילוייה של יציבות זו היה קבלת המנהג של העברת הרבנות בירושה.

בחלב היתה נהוגה מקדמת דנא שיטת העברת הנהגת הקהל בירושה מאב לבן. בראש הקהילה המוסתערבית בחלב עמדו במשך דורות רבים אישים ממשפחת דיין שהתייחסה לדוד המלך.⁵ כאשר הגיעו מגורשי ספרד לחלב בראשית המאה הט"ז, הם מצאו הנהגה ותיקה בעלת סמכות רחבה. הקהילה הספרדית התקיימה לצד הקהילה המוסתערבית, ולמעשה ניהלו השתיים שתי מערכות מקבילות.⁶ דומה כי רק על סיפה של המאה הי"ח אוחדו הנהגה הרוחנית והנהגה הפוליטית בידי הרבנים הספרדים לבית לניאדו, שאימצו את דפוסי הנהגה המסורתיים המקומיים ובכלל זה את מנהג הירושה ברבנות.⁷

הראשון לבית לניאדו שכהן ברבנות בחלב, היה הרב שמואל לניאדו, הידוע בכינויו "בעל הכלים".⁸ מאז עברה הכהונה בירושה במשפחה, עד אשר בשנת 1750 נתמנה למשרה הרב רפאל שלמה לניאדו (רש"ל). לאחר שלושים ושבע שנה⁹ בהן שפט את הקהילה, ביקש הרב רש"ל בשנת 1787 להכתיר את בנו יחידו אפרים בכתר רבנות הקהילה עוד בחייו. הסבריו למינוי הם אובייקטיביים-נסיבתיים, קרי, חוסר יכולתו להוסיף ולכהן במשרתו בשל זקנתו והעול הכבד המוטל עליו מחד גיסא, וכשרונו, כשירותו וכישוריו של בנו אפרים לרשתו מאידך גיסא.¹⁰ משקמו מערערים על מעשה המינוי, העלה הרב רש"ל על הכתב את דבר המינוי ואת טענות המערערים עליו, ובחנם לאור ההלכה. שתי טענות היו בפי המתנגדים. הראשונה באה לערער על עצם קדימותו של הבן לרשת את אביו ברבנות, ואילו הטענה השנייה התרכזה בכך, שאין הרב אפרים לניאדו יכול לשבת בדין יחידי, ולכן יש צורך לשתף בהנהגה הרבנית שני רבנים נוספים כדי לדון כהלכה. כלומר, השאיפה היתה להותיר את חכם הקהל כמרבץ תורה, אך לא כדיין בעל סמכויות מפליגות. הרב רש"ל הסיק מן הדברים כי ביקורת זו מוסבת למעשה גם עליו, משום שבמשך שנות כהונתו נהג אף הוא לשבת בדין יחידי.¹¹

התבטאויותיו של הרב רש"ל כלפי הרב אליהו דוויך הכהן, שעמד בראש המתנגדים למינוי, קשים וחריפים ביותר, עד כדי הטחת עלבונות ואלות.¹² היריבות בין השניים אף ניזונה מן העובדה, שהרב אליהו דוויך הכהן היה מראשי הרבנים, אשר חלקו על הרב רש"ל במחלוקת הגדולה, אשר הסעירה את קהילת ארם צובה מספר שנים קודם לכן, סביב כפיפותם של הסוחרים היהודים הספרדים (הפרנקוס), אשר התיישבו בחלב מאז שלהי המאה ה-17, לחוקי הקהילה ולתקנותיה.

מן הדברים עולה, כי משהו עמוק יותר מסתתר מאחורי טיעוני המתנגדים להורשת הרבנות, אך גם מאחורי הסבריו של הרב רש"ל לנסיבות ביצועה. להלן תיבחן השאלה, האם אמנם הסיבות הגלויות – זיקנה ותשישות – אכן היו ביסוד הורשת הרבנות לרב אפרים לניאדו על ידי אביו עוד בחייו, או שמא למעשה זה ולהתנגדות שקמה לו היו נסיבות חברתיות-כלכליות-מדיניות אחרות, אשר עמדו לערער את מבנה ההנהגה והמשטר בקהילת חלב על סיפה של המאה ה-19.

למתבונן מבחוץ נראה היה לכאורה, כי הקהילה היהודית בחלב מהווה יחידה הומוגנית, הפועלת תחת הנהגה אחת. בפועל, היתה הקהילה מורכבת משתי הקבוצות הנזכרות לעיל – ספרדים ומוסתערבים. אמנם, בזמן שחלף מאז התיישבותם של מגורשי ספרד בחלב, נטשטשו הבדלים רבים בין שתי הקבוצות, ונראה היה כי הן צועדות לקראת איחוד מוחלט. אולם, החל משלהי המאה ה-17 החלו להתיישב בחלב סוחרים יהודים ספרדים, בעיקר מליורנו וונציה, אשר היוו אמנם אלמנט נפרד מן הקהילה, אך חיזקו ללא ספק את זהותו של האלמנט הספרדי בקהילה, והשהו בכך את תהליך ההומוגניזציה בקהילה.

בשל מקומה החשוב של חלב במסחר הבינלאומי שבין מזרח למערב, ישבו בה מזה מאות בשנים סוחרים אירופים וסוכנים של בתי מסחר מן היבשת. מאז המאה ה-17 נתחזקה מגמת חדירתן הכלכלית של מעצמות אירופה לסחר היס-תיכוני, בעיקר באמצעות חברות הלבנט השונות.¹³ הסכמי הקפיטולציות, שנחתמו בין האימפריה העת'מאנית למעצמות אירופה

השונות, העניקו לסוחרים הללו פריבילגיות מסחריות ומשפטיות רבות. הם לא היו כפופים לחוק העת'מאני אלא לנציג הקונסולרי של ארץ מוצאם. בין הסוחרים הללו, שמספרם לא עלה על עשרות, היו גם יהודים אחדים. השגשוג הכלכלי הביא במחצית הראשונה של המאה ה-18 להתרחבותה של מושבת הסוחרים היהודים בעיר.¹⁴ יש לזכור, כי כלל הסוחרים האירופים שהתגוררו בחלב, לעתים במשך שנים רבות, לא ראו עצמם מעולם כ"חלבים" אלא שמרו על זהותם והזהותם האירופית. ישיבתם בעיר נתפסה על ידם כזמנית לצרכים עסקיים גרידא ולא כישבת קבע. רובם לא טרחו ללמוד את השפה הערבית, מעטים טרחו להביא את נשותיהם ובני משפחתם לחלב ומעטים נשאו נשים מקומיות. מקום מגוריהם היה אף הוא באזור נפרד בעיר ולא בשכונות המגורים של התושבים המקומיים.¹⁵ גם הסוחרים היהודים האירופים אף הם לא התגוררו בשכונה היהודית, וברוב תחומי חייהם ועיסוקיהם לא ראו עצמם חלק מן הקהילה היהודית אלא חלק מן המושבה האירופית בעיר. הם לא היו כפופים לחוקי האפליה העת'מאנים ביחס ליהודים המקומיים, אלא פעלו אף הם בחסותה של מעצמה אירופית, בעיקר צרפת.¹⁶

אולם בכל הנוגע להתערות בציבור היהודי המקומי שונה היתה דרך פעולתם של הסוחרים היהודים האירופים – "סיניורס פרנקוס" – משל הסוחרים הנכרים. אמנם בתחילה, ראו גם הם את ישיבתם בחלב כישבת ארעי, אולם במשך הזמן הם נטלו חלק פעיל בחיים הדתיים במסגרת הקהילה היהודית המקומית, שאורחותיה לא היו זרות להם, ולא נמנעו מלשאת נשים מקומיות, להוליד ילדים ולהתבסס במקום, כך שישבתם בעיר הפכה להיות ישיבת קבע.¹⁷ זאת ועוד, הפרנקוס מילאו גם פונקציה של "נשאי תרבות" אירופה ליהודים במזרח. מלבושיהם היו שונים, הגברים נהגו לגלח זקנם, וכפי שנראה להלן, גם התייחסותם למעמד האשה והתנהגותה הראויה היתה שונה מן היחס המקובל בקהילת חלב.¹⁸

נראה, אם כן, כי לאורכה של המאה ה-18, הלכה וצמחה לצידה של הקהילה היהודית המקומית, מסגרת קטנה של ציבור יהודי, אליטיסטי, בעל ממון ותפישות חברתיות אירופאיות. ציבור זה לא ראה עצמו חלק מן הקהילה המקומית, אשר מוקמה בשוליים החברתיים בחלב, אלא זיהה עצמו מבחינה חברתית כחלק מן המושבה האירופית שנהנתה ממעמד חברתי גבוה. אולי משום כך לא ביקש ציבור זה להקים לעצמו מסגרת קהילתית-דתית נפרדת, ונסמך מבחינת קיום צרכיו הדתיים על מוסדות הקהילה המקומית. הדבר בא לידי ביטוי בייחוד בהשתתפות הפרנקוס בתפילות עם הציבור המקומי. זאת ועוד, הפרנקוס, שהודות לעסקי מסחרם נהנו ממעמד כלכלי איתן, לא שמרו את עושרם לעצמם בלבד, אלא תמכו ביד רחבה במוסדות הצדקה והחסד של הקהילה, וסייעו באחזקתם של תלמודי התורה ושל תלמידי חכמים. הם היו הגיזברים של חברות ביקור חולים וגמילות החסדים, והם שדאגו לייבוא ארבעת המינים עבור יהודי חלב ועוד.¹⁹ כל זאת נעשה בצורה וולונטרית וללא כפיה. הפרנקוס הקפידו שלא להכלל בתקנות הקהילה ולא להיות כפופים למוסדותיה השונים. זוהי, אם כן, האליטה החדשה הראשונה שצמחה בחלב במהלך המאה ה-18. אולם צמיחתה לא היתה מבפנים אלא מבחוץ, לא בתוך הקהילה אלא לצידה. מכיוון שכך, ומכיוון שקיבלה על עצמה את המסגרת הדתית המקומית, לא רק שאליטה זו

לא היוותה איום על הקהילה, אלא שלאחרונה צמחה טובת הנאה רבה מקיומה וצמיחתה של אליטת הפרנקוס. אולם התפתחותה של אליטה זו הביאה לצמיחתה של אליטה חדשה נוספת, אשר צמחה מתוך הקהילה וביקשה להשתחרר מעולה.

אחת מטובות ההנאה הגדולות שהפיק הציבור היהודי בחלב היתה מגוון המשרות הרחב שנפתח בפני בני הקהילה בשירות הפרנקוס. הללו העסיקו לצורכי מסחרם צי של מתורגמנים, פקידים, אנשי כספים, מתווכים, מחסנאים, פועלים ומשרתים. עובדים מקומיים אלה סייעו לסוחרים האירופים בפתחת השווקים המקומיים ובהכרת המנטליות המקומית. באופן טבעי, העדיפו הסוחרים היהודים האירופים להעסיק בשירותם את בני דתם המקומיים. רבים מנושאי המשרות הללו זכו אגב כך לא רק להכנסה נאה, אלא גם נהנו מן הפריבילגיות אשר נבעו ממעמדם כמשרתי אירופים המופקעים מן החוק העת'מאני. למעשה, השגת משרה אצל הפרנקוס היתה משאת נפשם של רבים מאנשי הקהילה הן בשל השכר שהיה בצידה, הן בשל הסטטוס החברתי הגבוה שזכו לו המועסקים על ידי הפרנקוס, והן בשל הפריבילגיות השונות הנלוות למשרה.²⁰

זאת ועוד, הקונסולים האירופים בבקשם להרחיב את תחומי השפעתם העניקו את חסותם לבעלי משרות ותפקידים שונים, בעיקר מתורגמנים, ובכך הפקיעו גם אותם מרשות החוק העת'מאני.²¹ בבקשם להגדיל את הכנסות הקונסוליה, סיגלו הקונסולים לעצמם גם את המנהג של מכירת החסות הקונסולרית תמורת סכומים נכבדים, ורישומם הפיקטיבי של קוני החסות כעובדי הקונסוליה. לאחר מינויו של רפאל פיג'וטו בשנת 1784, תחילה כממונה על הסוכנות הקונסולרית של אוסטריה בחלב, ואחר כך כקונסול של מדינה זו, הלך וגדל מספרם של היהודים אשר נהנו מחסותו של הקונסול החדש מבני דתם.²² המקומיים הללו, בין אם היו יהודים או נוצרים, שהועסקו על ידי הסוחרים והקונסוליות הזרות, ביקשו ליצור לעצמם זהות נפרדת מקהילתם המקורית, לקבל הכרה של השלטונות בהתארגנותם הנפרדת, ובכך להשתחרר באופן רשמי מן המעמד הנחות של הנתונים העת'מאנים בני המיעוטים הלא-מוסלמים ומתשלום המיסים הכבדים לשלטונות. אולם לא רק מן החוק העת'מאני ביקשו בני מעמד חברתי חדש זה להנתק. באמצעות החסות הזרה שהוענקה להם ביקשו הללו גם להתחמק מתשלום המיסים הפנימיים בקהילות מוצאם, והיו כאלו שהרחיקו לכת עד כדי הבעת אי ההכרה בראשי הקהילות כמייצגיהם.²³

אליטה זו, אשר ניתן לאפיינה ברובה כ-nouveau riche שצמחה מתוך הקהילה וביקשה להנתק ממנה, היוותה איום משמעותי על שלימותה ועל חוסנה של הקהילה. זאת ועוד, בין הנמנים על שכבה זו היו גם אחדים מפרנסי הקהילה, אשר בעצם השתלבותם במערכת הכלכלית החדשה, מצאו לעצמם עתה קבוצת התייחסות חדשה מלבד המסגרת הקהילתית הוותיקה. המתעשרים החדשים והפרנסים המקומיים החלו מעלים תהיות, במה עדיפים תלמידי החכמים עליהם בקביעת הנורמות הקהילתיות. המשתייכים לשכבה החברתית הזו החלו מזלזלים בהנחיותיהם של תלמידי החכמים, ובוודאי שלא התייצבו להגנת הסדר הישן.²⁴ כתוצאה מן הדברים שלעיל, הוטל איום כבד בעיקר על מעמדו וסמכותו של ראש הקהילה, הרב רש"ל.

כל זמן שהפרנקוס נתפשו כתושבים ארעיים בחלב, התעלמה הנהגת הקהילה המקומית משאלת כפיפותם של הללו לתקנות הקהילה ולמיסיה, בייחוד לאור העובדה שהפרנקוס תרמו בעין יפה למוסדות הקהילה והתגייסו להגנתה ולהגנת יחידיה בעיתות צרה. אולם ככל שהלכה והשתרשה אחיזתם במקום, החלה שאלת כפיפותם לתקנות הקהילה עולה ומטרידה את הנהגתה. יתכן ששאלה זו היתה מודחקת, או שהיתה נפתרת מלכתחילה בדרך של פשרה שהיתה מקובלת על שני הצדדים, אלמלא צצה במלוא חומרתה השאלה, האם הפטור שניתן לפרנקוס ממיסי הקהילה חל גם על משרתיהם היהודים בני המקום. ודוק, ההבדל בין שני העניינים הוא כפיפות הפרנקוס לתקנות הקהילה מול המשך חובתם של המועסקים על ידם לתת את חלקם במיסי הקהילה. התסיסה בעניין משרתי הפרנקוס והמחלוקת בעניין הפרנקוס פרצו בסמוך זו לזו על סף שנות השבעים של המאה ה-18 או בתחילתן. המחלוקת בעניין הפרנקוס נמשכה למעלה מחמש עשרה שנה.²⁵

על קהילת חלב היו מוטלים מיסים כבדים ביותר. המיסים לא נגבו ישירות על ידי השלטונות מיחידי הקהילה, אלא סכום המס הושת על הקהילה וניתנה לה האוטונומיה להחליט על אופן חלוקתו בין חבריה.²⁶ במחצית השנייה של המאה ה"ח הוחרפה בעיית משרתי הפרנקוס, אשר ביקשו להתחמק ממתן חלקם עם שאר בני הקהילה. הדיון ההלכתי סביב שאלה זו היה נוקב, והוא מחזיק חמישה סימנים בספר "בית דינו של שלמה" של הרב רש"ל.²⁷ מול טיעוניו של אחד ממחסנאי (מכזנג'י) הפרנקוס לפטור ממיסי הקהילה בשל הפירמאן (תעודה, אישור), שהשיג עבורו מעסיקו מן השגריר האוסטרי בקונסטנטינופול, פורש הרב רש"ל מסכת של טיעונים אשר באה לדחות טענה זו. טיעונו המרכזי של הרב רש"ל הוא, שמכיוון שמשרתי הפרנקוס נמנו על בני הקהילה, מקדמת דנא, הרי שברגע שהם יקלו על עצמם ולא ישתתפו בפריעת המס, יכבד נטל המס על יתר בני הקהילה, ובכך יהיה הפסד לרבים.²⁸ זאת ועוד, במקרים רבים היו המועסקים על ידי הפרנקוס בעלי עסקים אמידים משל עצמם, אשר ביקשו להיבנות עוד יותר מן ההקלות והפריבילגיות הנובעות מקשריהם הקרובים עם הפרנקוס. כתוצאה מכך היו אלו לא פעם דוקא האמידים שבקהילה, אשר ביקשו לפרוק מעליהם את עול ההשתתפות במיסי הקהילה. הנזק שנבע מכך היה כפול, מכיוון שעושרם הרב של משרתי הפרנקוס, שהוסיפו לנהל עסקים פרטיים משלהם, גירה את השלטונות להגביר את נטל המסים על הקהילה, בעוד הללו מבקשים להשתמט מן העול.²⁹ בנוסף לכך, הרב רש"ל לא נמנע מלרמז רמז עבה ביותר, כי יש בין משרתי הפרנקוס הזוכים בכתיבי החסות והפטור של השגרירים השונים בעקבות מעשי הונאה ומסירת פרטים כוזבים על מוצאם.³⁰

ביטוי בולט לכך, שההכרה ברב רש"ל כפוסק בלעדי לבני קהלו החלה להתערער, ניתן לראות בפנייתו חסרת התקדים של המחסנאי הנזכר לשלושה רבנים חשובים נוספים מחוץ לחלב בכדי לקבל את חוות דעתם בעניין הנידון. השלושה היו ראש רבני ירושלים הרב רפאל מיוחס, הרב מרדכי רובין מחברון והרב צדקה חוצין, מחכמי חלב שכיהן באותה העת כרבה של בגדאד. השלושה כאחד פסקו כי יש לפטור את המחסנאי המשרת אצל הפרנקוס ממיסי הקהילה. עובדה זו חיזקה את התובע במאבקו נגד הרב רש"ל. האחרון דחה את טענות שלושת הרבנים אחת לאחת, ובסיכומו של

דבר טען, כי נוסח השאלה שנשאלו לא פרש בפניהם את מלוא הפרטים הנחוצים.³¹ באשר לרבני חלב, הרי שלמעט הרב יצחק ברכה³² אשר השיג מעט על פסיקתו, של הרב רש"ל, תמכו כולם פומבית בפסיקתו של הרב רש"ל.³³ אמנם, המחסנאי טען כי יש בידו פסקי הלכה מטעם חכמים נוספים הפוטרים אותו ממיסי הקהילה, אך הוא לא הסכים להראותם לרב רש"ל. דומה כי תמיכת חכמי חלב ברב רש"ל נבעה מהבנתם את מניעי פסיקתו, אשר באה למנוע פגיעה ישירה בחלוקת נטל המס בקהילה, שבאופן עקיף היתה עלולה לפגוע בסופו של דבר גם בהם. תמיכה זו אף גברה, כאשר בתגובה לפסק דינו של הרב רש"ל סירב המחסנאי לעמוד לדין בפני בית הדין של חלב, בראשות הרב רש"ל, ולהשיב על תביעת הקהילה לתשלום מיסיו כפי שהעריכוהו הממונים. בחוסר הכניעה לפסק דינו של ראש רבני חלב ובסירוב לעמוד לדין בפני בית הדין המקומי בא לידי ביטוי סדק נוסף בייחס הבלתי מסוייג עד כה של בני קהילת חלב לעומד בראשם ולסמכות הנתונה בידיהם. על כל פנים, בשעה זו עדיין היה מעמדו של הרב רש"ל חזק ומבוסס מאוד בקרב רוב בני הקהילה ובקרב תלמידי החכמים, שנהנו מן היוקרה לה זכה העומד בראשם.³⁴

יש להדגיש, כי עמדה תקיפה זו של הרב רש"ל בענין חיוב משרתי הפרנקוס בתשלום חלקם במיסי הקהילה היתה זהה לעמדתם של השלטונות העת'מאנים, אשר לא ראו בעין יפה את התרחבות מעגל בעלי החסות הפטורים ממיסים. גידול זה במספר מקבלי הפטור פגע בהכנסות השלטון, אשר ניהל מאבק לשלילת זכויות אלה של בעלי החסות. זאת ועוד, מערכת היחסים המסורתית בין המוסלמים לקבוצות המיעוט, בעיקר זו הנוצרית, החלה להשתנות. הרחבת מעורבותם של הקונסולים הזרים בענייניה הפנימיים של האימפריה, בבקשם לסייע לבני חסותם, הפרה את האיזון הבינעדתני העדין והחלה יוצרת חשדנות, פחד ושנאה של המוסלמים כלפי הנוצרים.³⁵ מעורבות זו, שחדרה גם לענייניה הפנימיים של הקהילה היהודית, היה בה כדי לפגוע ולהחליש את סמכותו של העומד בראש הקהילה.³⁶ לסיכום, בתסיסה זו, שנבעה מתוך הקהילה ואיימה על מסגרותיה, לא היה עדיין בכדי לפגוע במעמדו של הרב רש"ל, אך היה בה בכדי ליצור את הסדקים הראשונים ביחסם של בני הקהילה לכוח השררה הנתון בידו. עם זאת, שכבת תלמידי החכמים עדיין התייצבה שכם אחד לצידו של ראש הקהילה, שפסיקתו באה לשמור על מסגרות ההנהגה והמשטר בקהילה, ואגב כך גם למנוע פגיעה במעמד המיוחד של תלמידי החכמים. חזית אחידה זו נופצה לחלוטין, כאשר פרצה מחלוקת הפרנקוס.

המחלוקת סביב כפיפותם של הפרנקוס בחלב לתקנות הקהילה כבר תוארה באופן שולי במחקר.³⁷ ראשיתה בריב שבין איש מבני הפרנקוס לבין אשתו, אף היא מבנות הפרנקוס, שאת צעדיה ביקש להצר. כדי לכפות את דעתו עליה, שאל הבעל את הרב רש"ל, אם אכן אין הפרנקוס נכנסים בתקנות הקהל. הלה השיב, שהפרנקוס חייבים בכל תקנות הקהל והסמכותיו, ואינם יכולים לעשות דין לעצמם, ועל כן גם נשותיהם חייבות לנהוג כמנהג נשות המקום. פנייתו של הבעל לרב רש"ל עוררה את חמת ראשי הפרנקוס. לדעתם, הוויכוח הפנימי בתוכם שימש עילה לרב רש"ל לשנות את מדיניותו כלפיהם ולנסות ולהכניסם תחת מרותו.³⁸ התבטאות זו על רצונו של הרב רש"ל להשתרר כפוסק יחיד על כל בני הקהילה גם בניגוד

לעמדת שאר תלמידי החכמים חוזרת בחריפות גם בדבריו של הרב יהודה קצין, ראש החולקים על פסיקתו של הרב רש"ל.³⁹ המחלוקת, שהחלה על סף שנות השבעים ובה התייצבו כל חכמי חלב לצד הפרנקוס נגד פסיקת הרב רש"ל, החריפה בשנת 1775 משנדפס ספרו של הרב רש"ל, "בית דינו של שלמה", ובו הובא בסי' ל"ט פסק דינו המחייב את הפרנקוס להיכנס בתקנות הקהל, וזאת נגד פסיקת כל שאר חכמי העיר. דבר זה עורר את הרב יהודה קצין לכתוב חלק מספרו "מחנה יהודה", ובו תגובתו ותגובת יתר חכמי חלב על פסיקת הרב רש"ל ועל השינוי שחל בדרכי הנהגתו את הציבור. לאורך כחמש עשרה שנות קיומה של המחלוקת היא דעכה והתלהטה בהתאם לנסיבות ולהערכת המצב של הצדדים, כאשר הרב רש"ל ניסה בכל הזדמנות, בעידוד מקורביו, לכוף את מרותו גם על הפרנקוס.⁴⁰

גישה זו הצטרפה לצעדים, שנקט הרב רש"ל עוד קודם לכן, כאשר הורה כי אין לשום תלמיד חכם מבלעדיו סמכות לדון בעניינים שבין אדם לחברו, וכי אף לא אחד יוכל לערער על פסיקתו, גם אם נראה יהיה לתלמידי החכמים כי טעה. טענה נוספת בה השתמשו הפרנקוס בכדי למשוך את שכבת תלמידי החכמים לצידם, הייתה ציון עובדת איסורו של הרב רש"ל על כל תלמידי החכמים מבלעדיו לכתוב שטרות, ובכך קיפח את פרנסתם והירבה את הכנסתו. בפורשם טענותיהם בפני תלמידי החכמים בחלב איימו הפרנקוס, כי אם לא יחתמו הללו כי אין הפרנקוס נכנסים בהסכמות הקהל, יפרשו הללו לחלוטין מכל מגע עם הקהילה, יקימו מסגרת קהילתית נפרדת, יביאו לעצמם רבנים מארץ ישראל, ויפסיקו את נדבותיהם לקהילה.⁴¹ תלותם של תלמידי החכמים בנדבותיהם ובתמיכתם של הפרנקוס הייתה כמעט מוחלטת. חששם הגדול היה כי הפסקת תמיכתם של הללו תפגע בראש ובראשונה בהכנסתם, ובכך גם בסיכויי התפתחותה של תורת חלב.⁴²

לסיכום, מתוך נימוקיהם של תלמידי החכמים לפטור את הפרנקוס מתקנות הקהל עולים שלושה טיעונים מרכזיים. ראשית, הפרנקוס היו פטורים מן התקנות מאז הגיעם לחלב, והרב רש"ל הוא שמנסה לשנות את הסטטוס קוו. שנית, כאשר הרבנים מכריזים על התקנות וההסכמות, הם מכוונים שאלו לא יחולו על הפרנקוס. שלישית, חששם מקרע בקהילה, שיביא לניתוק מוחלט של הפרנקוס ולאיבוד כל תרומותיהם ופעילותם הוולונטרית למען הקהילה, וכן להפסדים רבים של אלו מבני הקהילה אשר מועסקים על ידם.⁴³

טיעוני הענייניים של הרב רש"ל היו, שאין הוא מחדש דבר בהכנסת הפרנקוס בתקנות הקהל, וכי גם אביו, הרב שמואל לניאדו, היה מכוון להכניס את הפרנקוס בתקנות הקהל.⁴⁴ לדבריו, חלפה תקופת היותם של הפרנקוס יושבי ארעי, וכי עתה, לאחר שנשאו נשים ובנו בתים, וחלק מהם אף נולד בחלב, הרי שדינם כבני הקהילה לעניין התקנות.⁴⁵ זאת ועוד, הפטור שניתן להם ממיסים בשל היותם נתינים זרים, איננו פוטר אותם מעצם היותם יהודים הנזקקים לשירותי הקהילה, ומתקנות הקהל.⁴⁶ הוא חושש ממחלוקת דווקא אם הפרנקוס יהיו פטורים מן התקנות, מכיוון שאז תיווצר אצל יתר בני הקהילה תחושה של משוא פנים ודינים שאינם שווים לכולם.⁴⁷ אולם טיעונו הקשה ביותר הוא תשובתו לטענת הפרנקוס, כי חוץ ממנו אין רבני חלב מכוונים, שתקנותיהם יחולו גם על הפרנקוס. הרב רש"ל האשים

את כלל ציבור תלמידי החכמים בחלב בחנופה כלפי הפרנקוס משום היותם תלויים בהם לפרנסתם, וכי פעלו בהסתר מאחורי גבו.⁴⁸ זאת ועוד, לדבריו אין כל ערך להחלטותיהם ולכוונותיהם של כל שאר תלמידי החכמים, אם הדברים אינם נעשים על דעתו כראש הקהל, מכיוון שהוא למעשה היחיד משכבת תלמידי החכמים, שנבחר על ידי הקהילה על מנת להנהיגה.⁴⁹ כאן נזרע זרע המחלוקת סביב שאלת סמכותו של חכם הקהל לדון ביחיד, אשר ממנו צמחה מאוחר יותר ההתנגדות למינויו של הרב אפרים לניאדו לחכם הקהל עוד בחיי אביו. בהשיבם אחת לאחת על טענותיו ההלכתיות של הרב רש"ל לא יכלו הרב יהודה קצין וייתר חכמי חלב להימנע מלהבחין, כי הוא מנסה להרחיב את תחומי סמכותו גם על תחומים שלא היו בשליטתו בעבר, תוך התעלמות מוחלטת מדעתם. מאידך גיסא, הם חששו כי התייצבותם לציודו תיצור קרע כה גדול, שיביא להתמוטטותה של הקהילה בעקבות אובדן כל טובות ההנאה שהיו לה מן הפרנקוס. עקב כך התייצבו כל תלמידי החכמים בחלב, ללא יוצא מן הכלל, בראשות הרב יהודה קצין, ובהם גם אחיו של הרב רש"ל, הרב דוד לניאדו, נגד מה שנתפש בעיניהם כשאיפה לשלטון יחיד ולריכוז סמכויות בקהילה, שיביאו להתמוטטותה.⁵⁰

על פסיקתם של חכמי חלב נגד פסיקתו של המרא דאתרא, הרב רש"ל, הסכימו גם חשובי הרבנים בירושלים ובדמשק.⁵¹ תוצאות המחלוקת היו ברורות. תמיכתה הגורפת של כל שכבת החכמים בחלב בעמדת הפרנקוס מול עמדת היחיד של הרב רש"ל ומעמדם המיוחד של הפרנקוס כנתינים זרים, הביאו לכך, שהם הוסיפו שלא להיות כפופים לתקנות הקהל עוד שנים רבות.⁵² אוכלוסיית העיר חלב במאה ה-18 נעה בין תמורות מרחיקות לכת לבין שמרנות כמעט בכל תחומי החיים. תחושת התמורה היתה חזקה יותר בחברה היהודית מאשר בחברה המוסלמית בשל התיישבותם של הפרנקוס בעיר. מבנה החברה היהודית החלבית עבר שינויים מרחיקי לכת, כאשר צמיחתן של אליטות חדשות שינתה את מאזן הכוחות בחברה ויצרה מוקדי כוח חדשים לצידה של ההנהגה המסורתית. מוקדי כוח אלו לא נשענו על גורמים פנימיים בקהילה, אלא כוחם בא להם דווקא מכוחות פוליטיים חיצוניים, קרי, הסכמי הקפיטולציות וחסותם של הקונסולים הזרים. כלומר, במידה ידועה נצטמצמה תלותם הבלעדית של היהודים בשליטים העת'מאנים בכל הנוגע לקביעת מסגרת חייהם האוטונומיים הפנימיים. זאת ועוד, האפשרויות הכלכליות החדשות העלו אצולת ממון חדשה, אשר החלה מבקשת לתפוש את מקומה לצדה של אצולת היחס הותיקה. אצולת ממון זו היתה ראשית התהוותו של המעמד הבינוני החדש בקהילת חלב, אשר במרוצת השנים הפך להיות דומיננטי בקהילה. לשינוי במבנה חברתי נלוו גם ניצני תהליך של שינוי בתפיסת העולם המבוססת על לכידות חברתית יהודית וערבות הדדית.

הקהילה המקומית במחצית השנייה של המאה ה-18 איננה עוד האלטרנטיבה היחידה של היהודי החלבי מבחינת עסקיו וקשריו החברתיים. נוצרו קבוצות התייחסות חדשות, המבוססות על מעמד פוליטי או כלכלי.⁵³ עדיין לא ניתן לדבר על מעורבות חברתית יהודית מליאה, אולם ודאי הוא, שלמפגשים חברתיים עם נכרים היה הד בחברה היהודית. יש להדגיש, כי אין מדובר במעורבות חברתית עם האוכלוסיה המוסלמית המקומית, אלא בעיקר עם בני המושבה האירופית-הנוצרית, ובמידת מה גם עם נוצרים

מקומיים. תופעה זו – חידוש גדול כשלעצמו – איפשרה בייתר קלות את חדירתן של התפישות החברתיות המודרניות האירופיות לקהילה היהודית בחלב. לתהליך זה היו מספר תוצאות. עקרון אי השיוויוניות, שבעבר נתפש כדבר טבעי, שבזכותו קיבלה אצולת היחס זכויות יתר ומעמד חברתי מועדף, לא היה כבר כה מוחלט. מנהג הורשת ההנהגה הרוחנית בחברה היהודית, שהושפע מן המנהג המוסלמי במזרח,⁵⁴ לא תאם את העקרונות החברתיים שחדרו מן המערב. הציות העיוור למוסדות ההנהגה והקונפורמיזם הועמדו בסימן שאלה על ידי חלק מן החברה. הסירוב לעמוד לדין בפני בית הדין המקומי מהווה קריאת תיגר וביטוי של חוסר אמון במערכת המימסדית ובעומדים בראשה. אם בעבר היה היחיד – מחוסר ברירה אחרת – מכפיף עצמו באופן מוחלט לכללי החברה, הרי שעתה נתחדד המתח בין צרכי היחיד למחויבותו לקהילה. הפרנקוס, בסרבם לכופ עצמם למרותו של רב הקהילה ולתקנותיו, ביקשו לצמצם את תפקידו של הלה לד' אמות בית הכנסת, לבל יפריע את השתלבותם ומעורבותם האינטנסיבית בחברה הנוכרית ומנהגיה, כפי שנהגו לעשות ביבשת ממנה באו. יש להדגיש, כי מאידך גיסא לא ביקשו הפרנקוס ותומכיהם לפקח על הרבנות או להצר את צעדיה מבחינה אידיאולוגית או מעשית, בכל הנוגע לתפקידה הדתי. מן המקורות שלפנינו לא עולה אף ברמז עדות לאיזושהי מגמה לעצב את הרבנות על פי קווים ומאפיינים מודרניים כבמערב אירופה.

באשר לשכבת תלמידי החכמים, גם במעמדה חל שינוי במהלך המאה ה-18. תלותה בתמיכה מתוך הקהילה הלכה ופחתה, והיא נסמכה רובה ככולה על שולחנם של הפרנקוס. תמיכתם במיטיביהם היתה אולי שילוב של הכרת תודה עם שאיפה לחזק את מעמדה של כל שכבת תלמידי החכמים, גם אם הדבר כרוך ביציאה נגד העומד בראשה.⁵⁵ שכבת הפרנסים הותיקה הפגינה אדישות ולא התייצבה לימינו של הרב רש"ל במאבקו בפרנקוס, בעיקר בשל שילוב עסקיהם המסחריים בעסקי האחרונים. חלקים נכבדים מבני שכבה זו החלו משתלבים בסדר החברתי-הכלכלי החדש, ולמעשה פניהם ומרצם הופנו עתה גם אל מחוץ לקהילה ולא רק פנימה. הזנחת עסקי הקהילה על ידי הפרנסים יצרה חלל ריק בהנהגה, וזה נתמלא מיד על ידי הפרנקוס, שלמרות התבדלותם, ואולי דווקא בגללה, החלו מגלים מעורבות הולכת וגוברת בענייניה הפנימיים של הקהילה, שלתקנותיה והסכמותיה לא היו כפופים כלל ועיקר. כך למשל, בשנים שלאחר המחלוקת נתבקשו הפרנקוס על ידי הקהילה להיות הממונים על הערכת גובה תשלום המיסים של יחידי הקהילה. תפקיד זה מולא בעבר על ידי ועדה מקרב הפרנסים, ולפרנקוס לא היתה כל נגיעה לעניין.⁵⁶ שינוי מאזן הכוחות בקהילה, שנבע מן האמור לעיל, עלול היה לחזק את כוחם של היסודות ה"חילוניים" החדשים בחברה היהודית על חשבון הכוחות ה"רבניים" הוותיקים, ובעיקר על חשבון שליטתו המוחלטת של הרב הראשי במוסדות הקהילה. במצב שכזה נראה היה, כי המסגרות הקהילתיות המסורתיות עומדות בפני סכנה של פירוק, כאשר ברקע מוטל צלה של האפשרות, שתוקם קהילה אלטרנטיבית על ידי הפרנקוס.

אם כן, מובנים חששותיו של הרב רש"ל. הוא חשש כי כל גילוי של חולשה או ויתור מצידו יאיץ את תהליך התפרקותה של הקהילה, ויביא בעקפין גם לאיבוד מעמדו בקהילה. אולם נראה, כי הרב רש"ל לא העריך

נכונה את הכוח שצברו הפרנקוס בקהילה, ובעיקר בקרב שכבת תלמידי החכמים שנתמכה על ידם. בניסיונו לכפות על הפרנקוס להיכנס תחת סמכותו, ביקש הרב להחזיר את מאזן הכוחות בחברה היהודית החלבית לתבניתו המסורתית. אמנם סכסוכים, משברים והתנגשויות בין רבנים לפרנסים פרצו גם בעבר. אולם על פי הדגם שהיה מוכר לרב רש"ל, נסתיימו משברים שכאלו תמיד בפתרון הלכתי, לעיתים תוך שימוש במוסכמות מנהליות-דתיות דוגמת החרם והנידוי. בבקשו לפתור גם משבר זה בכלים המסורתיים, יתכן כי הרב רש"ל סבר, כי אם יצליח להכניע את הפרנקוס, יוכל לדכא גם את משרתיהם המקומיים, אשר החלו לערער מבפנים על המשטר בקהילה. הכשלון המוחלט של מהלך זה ותבוסתו של הרב רש"ל הביאו למשבר אמון חריף בינו לבין שכבת תלמידי החכמים. משבר אמון זה חלחל גם לשאר חלקי הקהילה, אשר ראתה לראשונה כיצד אותה סמכות רבנית אבסולוטית מוכרת, מובסת ללא תנאי, כאשר גם תלמידי החכמים יוצאים לעימות גלוי מולה. למעשה היה זה שבר גדול במנהיגותו של הרב, שידע להבחין בתסיסה החברתית בקהילתו, אך שגה בהערכת הכוחות החדשים, אשר תפשו את מקומם במערכת החברתית-הכלכלית-הפוליטית, המצויה בעיצומו של תהליך של תמורות. מעגל בני הקהילה, אשר ביקשו לחמוק מחובותיהם אליה, הלך וגדל, כאשר מונה רפאל פיג'וטו בשנת 1784 כממונה על הסוכנות הקונסולרית האוסטרית בחלב, עמדה שאיפשרה לו להרחיב את מעגל מקבלי החסות האוסטרית. בשנה זו כתב הרב יהודה קצין סמוך לפני מותו את החלק הראשון של ספרו "מחנה יהודה" בעניין המחלוקת. נראה שבסמוך לכך פרסמו חכמי חלב בציבור את ששים ותשע ה"הלכות הפסוקות" על ידם בעניין מחלוקת הפרנקוס.⁵⁷

הלחץ על הרב רש"ל הלך וגדל. חוסר האמון וחוסר שיתוף הפעולה היו כפי הנראה בלתי נסבלים. עכשיו מובנים דבריו, שהובאו לעיל, כי עייף, וכי חלקי הציבור המקשים עליו ביותר הם "השרים והסגנים שרי ושופטי הארץ". אומנם, מעמדו היה עדיין חזק מכדי שתושמע קריאה להדחתו, אך דאגתו נסובה כבר על בנו, אפרים, ממשיך שושלת לניאדו ברבנות. חששו היה כי יריביו יבקשו להיפרע מבנו, ועל כן ביקש למנותו עוד בחייו, ובכך להבטיח את המשך השושלת. דא עקא, גם כאן לא העריך הרב רש"ל את התגובות לצעדו חסר התקדים. דומה כי צעד זה נתפש על ידי חלק מן הציבור, ובכלל זה גם תלמידי חכמים ובראשם הרב אליהו דווך הכהן, כביטוי נוסף לניסיון השתלטותו של הרב רש"ל באופן אבסולוטי על הקהילה מבלי להימלך בשאר תלמידי החכמים. סביר להניח שהרב אפרים לניאדו, שתמך בעמדת אביו במחלוקת הפרנקוס, ואולי כפי שנרמז לעיל, אף עודדו לגלות עמדה נוקשה, לא היה מקובל גם על הללו. הפרנקוס לא נטלו כל חלק בבחירת הרב ולא הביעו דיעה ישירה בעניין זה, משום היותם מחוץ לקהילה, אולם סביר להניח כי דעתם נשמעה באוזני תלמידי החכמים ועודדה אותם להתנגד למינוי. הרב אפרים לניאדו, תלמיד חכם בעל שיעור קומה בפני עצמו, נאלץ לעשות מעשה ולנסח שטר עליו החתים רבים מבני הקהילה, בו הם מתחייבים לקבל עליהם את פסקיו ולקבל את רשותו, במידה ויעדיפו להתדיין בפני שלושה דיינים. אולם גם על מידת תקיפותו של שטר זה קמו עוררין.⁵⁸

הרב רש"ל ליווה את בנו והגן עליו ועל חוקיות מינויו על פי ההלכה עד ליום מותו בז' בטבת תקנ"ד (1793), למרות שהודה במציאותם של תלמידי חכמים גדולים ממנו "בחכמה ובמנין" בקהילה. הוא הוסיף להתעלם בעיקשות מן ההתמרמרות, שנוצרה בעקבות עמידתו הבלתי מתפשרת על דעתו, אשר גברה לאחר מינויו של בנו על ידו. יתכן שתגובה זו נבעה מסירובו להכיר בשינוי ההולך ומתהווה בחברה ולהכנע לו. הרב רש"ל לא יכול היה לקבל את היותו החוליה האחרונה בשושלת לניאדו, שהועמדה בראש קהילת חלב מכוח הורשת הרבנות. הוא היה תוצר מובהק של מערכת מסורתית-ערכית, שבה היתה תלויים משרתו ומעמדו, ושל בנו אחריו. מכיוון שכך, הוא לא היה מסוגל להסכים או להתייחס עניינית לערעור על נכונותה ותקיפותה של מסורת זו.⁵⁹ הסכסוך לא יושב בדרך מקובלת כלשהי, אלא נשמר על אש קטנה. הרב רש"ל ניצח במאבק, אך שושלת לניאדו נוצחה במערכה. אמנם הרוחות נרגעו לאחר מותו, והרב אפרים לניאדו הוסיף לכהן במשרתו עד ליום מותו בכ"ח בשבט תקס"ה (1805).⁶⁰ מכיוון שלא זכה לבנים, יכלו עתה חכמי חלב בייתר קלות להתעלם מבני משפחת לניאדו, ולבחור ברב שלא מבני המשפחה כחכם הקהל, במעמד של ראשון בין שווים. בכך בא הקץ על שושלת הרבנים לבית לניאדו בראש קהילת ארם צובה, אך גם על מנהג ירושת הרבנות בעיר זו. אף לא אחד מן הרבנים שעמדו בראש קהילת חלב בדורות הבאים הוריש את משרתו לבנו אחריו.

גותרו מספר שאלות לדיון. ראשית, האם היו לפרשה זו השלכות גם על שינוי דמותה של הרבנות בחלב במאה ה-19, והאם הרוחות החדשות שהחלו מנשבות בקהילה יצרו דרישה לרב בעל איכויות חדשות או לפחות בעל הכשרה שונה ומודרנית יותר. התשובה לשאלות אלו שלילית. בראשיתה של מאה זו החל להסתמן שינוי בסדרי השלטון והמנהל באימפריה העת'מאנית בהשפעת מעצמות אירופה, אך עדיין לא נוצרה תפיסה מודרנית מגובשת באשר למעמדו וסמכויותיו של הרב הראשי. סמכותו הרוחנית לא נפגעה בפועל והוא הוסיף להיות מוכר כראש הקהילה, הן בעיני הציבור והן בעיני השלטונות העות'מאנים. ניצני שינוי במעמדו ובתפקודו של הרב הראשי בחלב, כמו גם בקהילות נוספות ברחבי האימפריה העת'מאנית, החלו רק במחצית השנייה של המאה ה-19, לאחר שהתרחב והתגבש המעמד הבינוני והמשכיל בקהילה ולאחר ישומה של "חוקת המילת היהודי", שנתפרסמה בשנת 1865.⁶¹

שאלה אחרת בעלת משקל היא, האם הפרשה שנסקרה לעיל מהווה נקודת מפנה או לפחות אות לשינוי בתולדותיה של קהילת חלב, במעבר מן העולם הישן לקראת העולם המודרני. מן הראוי יהיה לבחון שאלה זו בתוך המסגרת הרחבה יותר של העיר חלב בכללותה. במאה ה-18 החלו מתחוללים תהליכי שינוי ומודרניזציה בתחומים רבים בחייהם של אנשי חלב, אולם השפעתם של השינויים הללו ניכרו לעיתים רק במאה ה-19. מרכוס קבע כבר נחרצות, כי למרות הקשת הרחבה של השינויים, לא היתה החברה בחלב של המאה ה-18 במצב של מעבר לקראת מודרניות בהשראה מערבית.⁶² הדברים נכונים גם לגבי הקהילה היהודית, אולם קהילה זו נבדלה מן החברה המוסלמית בכך, שקלטה לתוכה יהודים אירופיים שהיוו "נשאי תרבות" אירופה למזרח. כלומר, העולם החדש על ערכיו חדר ישירות לתוך החברה היהודית, ופעל בתוכה ומתוכה. בואם של הפרנקוס, התבדלותם מן הקהילה

הממוסדת והשפעתם התרבותית-החברתית עליה יצרו מצב חדש. הזהות בין הגורם הדתי-התרבותי לבין אופיים של הקהל והקהילה, שהיתה אחד המאפיינים המובהקים של המשטר הקהילתי במשך מאות בשנים, החלה להיסדק. אם בעבר היה מקובל כי הקהילה היא הגורם המאחד והמלכד של כלל היחידים היושבים במקום ישיבת קבע, הרי החלו להסתמן בעיני היהודי החלבי קוויה של תמונת עולם חדשה – שונה מן המציאות ההיסטורית הישנה והמוכרת – שבה ניתן להישאר מחוץ לקהילה, אך לפעול ולהשפיע גם בתוכה. הפרנקוס אכן נותרו פורמלית מחוץ למסגרת הרשמית של הקהילה, אולם השפיעו רבות על המתרחש בה. זאת ועוד, הישארותם של הפרנקוס מחוץ לקהילה היתה גם פיזית ממש. מגוריהם מחוץ לשכונה היהודית (חארת אל-יהוד), וזיקתם החברתית שלא היתה דוקא יהודית, היו חידוש גדול בעיני היהודי החלבי המקומי. בפרשה זו נחשפו יהודי חלב גם למצב חדש, שבו הנהגת הקהילה, פרנסים כתלמידי חכמים, פעלו בניגוד לרצונו ולדעתו של הרב הממונה. הופר מאזן התלות בין הרב לבין הפרנסים, ובכלל זה גם הפרנקוס – המנהיגות הטבעית החדשה – שמלכתחילה התנגדו לכל סוג של תלות שלהם ברבנות המקומית. המגורים מחוץ לשכונה היהודית, אי ההשתייכות הפורמלית לקהילה וקריאת התיגר על מעמדו של הרב, הם מסימניו המובהקים של ראשית המפנה בדרכי הקהילה היהודית ובתפקודה בעולם המודרני.

לכן, נוכל לטעון בזהירות הראויה, כי הזרע לקראת כניסתה של קהילת חלב ל"זמנים החדשים", שנזרע עם התיישבותם של הפרנקוס בחלב, נבט בעת המשבר סביב ירושת הרב אפרים לניאדו את אביו במשרת הרבנות.⁶³ עם זאת, הפירות המעשיים – הכניסה הממשית של קהילת חלב לעולם המודרני – נדחתה לתקופה ארוכה. הפרנקוס הוסיפו אמנם לשאת את דגל הקידמה, המערביזציה והמודרניזציה בקהילה⁶⁴ גם לאורכה של המאה ה-19, אולם הדברים התרחשו בקצב איטי. זאת משום שבניגוד לסביבה החברתית הנוצרית המשכילה באירופה, לא עודדה הסביבה החברתית המוסלמית השמרנית במזרח התיכון תמורות בתוכה ואף בחברות המיעוט הלא-מוסלמיות.

הערות

* מאמר זה הוא הנוסח העברי של מאמרי

"The Controversy over Rabbi Ephraim Laniado's Inheritance of the Rabbinate in Aleppo," *Jewish History*, 13, no. 1 (1999), pp. 83-101.

תודתי לפרופ' קנת סטאו שהואיל בטובו לאפשר את פרסום המאמר גם מעל במה זו.

1. עיין בהרחבה ב' לואיס, *היהודים בעולם האסלאם* (ירושלים, 1996), עמ' 117.
2. עיין א' לוי, "התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה", בתוך מ' רוזן (עורכת), *ימי הסהר*, (ירושלים 1996), עמ' 242.
3. עיין י' ברנאי, "היהודים באימפריה העות'מאנית (1650-1830)", בתוך ש' אטינגר, *תולדות היהודים בארצות האיסלאם* (ח"א, ירושלים, תשמ"א), עמ' 83.

4. עיין בהרחבה י' כ"ץ, *מסורת ומשבר*, (ירושלים, תשל"ח), עמ' 109.
5. כתב היוחסין של משפחה זו נדפס בספרו של מ' דיין, ישיר משה, ליוורנו תרל"ט, הקדמת יחוס משפחת בית דוד [ללא ציון עמוד]. על ראשית מנהג הירושה ברבנות באירופה ובמזרח עיין א' גרוסמן, "ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים", *ציון*, 50 (תשמ"ה): 189-220. על התפתחות המנהג בקהילות האימפריה העת'מאנית ראה ל' בורנשטיין, "ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט"ו ועד סוף המאה הי"ח", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ח, ח"א, עמ' 146-150. כן ראה ברנאי (לעיל הערה 3) עמ' 91-92.
6. עיין בהרחבה י' הראל, "ספרדים ומוסותעריבים בחלב – מחלוקת והסכמה", בתוך י' דיזון וש' רפאל (עורכים), *לאדינג – קובץ מחקרים בספרות, במוסיקה ובהיסטוריה של דוברי הלאדינו* (ת"א תשנ"ח), עמ' 119-138.
7. נימוקי בני לניאדו לנכונותו של מנהג ירושת הרבנות זהים לנימוקי המוסותעריבים ונסמכים גם על דברי אחרונים. עיין בהרחבה ר"ש לניאדו, *כסא שלמה*, (ירושלים, תרס"א), ו ע"א-ט ע"א, סי' א'.
8. כינוי זה בא לו על שם ספריו כלי חמדה (ונציה שנ"ו), כלי יקר (ונציה שס"ג) וכלי פז (ונציה תי"ז). נפטר בשנת 1605.
9. יש המחשבים אף את השנים בהן כיהן כדיין עוד בחיי אביו ואת השנים בהן חי לאחר מינוי בנו ועל פיהם כיהן הרב רש"ל חמישים וארבע שנה. סימנם בפי בני חלב "ד"ן דיין עמו".
10. כך הם דבריו המובאים בלניאדו, *כסא* (לעיל הערה 7), א ע"א, סי' א: "ואנכי בעוניי נהייתי ונחלתי מכל עמלי משום דזחקא דצבורא רבים קמים עלי יומם ולילה לא ישבותו ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה שרי ושופטי הארץ עלות עלי וגם זקנה ושיבה זרוקה בי...זה לי שנים שהנחתי בני במקומי החכם השלם הדיין המצוין הבן יקיר לי אפרים נר"ו [נטרי רחמנא ופרקיה] יורה ידן, בהיות שהגיע להוראה בחכמה ובמנין השנים תהלי"ת [תהילות לאל יתברך]".
11. כך הם דבריו המובאים בלניאדו, *כסא* (לעיל הערה 7), א ע"ב-ע"ג, סי' א: "ויהי בימי שיש בהם ירחים קם ת"ח [תלמיד חכם] אחד וקנא את אפרים וקרא עליו ערער...הכל לפי ראות עיניו. והיה מפטפט בדברים בינו לבין עצמו בקימתו ושבתו בכל אשר יהיה שמה ואין גולה את אזני וגם הוא לא דיבר אלי נכונה לאמר כי תורה היא וללמוד אני צריך ואיגלאי מלתא שאין כוונתו לשם שמים אלא לעקלקלות ולקנטר מחמת שנאת חנם וקנאה...ולא על בני תלונותיו כי אם עלי ועל צוארי דאנא עבאדי עובדא בנפשאי עביד דינא לנפשיה הא ביחיד ולזה זכיתי האב זוכה לבן כי ישמש בני במקומי והוא באחד".
12. עקרי טיעוניו של הרב אליהו דוויך הכהן הובאו בספרו אליהו, ליוורנו תקנ"ג, צט ע"א, סי' יד.
13. על מקומה של חלב במסחר עם המערב עד למחצית המאה ה-18 עיין בהרחבה B. Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York, 1988).
14. על הקפיטולציות והשפעתן על ראשית התישבותם של הסוחרים היהודים האירופים בחלב עיין בהרחבה א' לוצקי, "ה'פראנקוס' בחלב והשפעת הקפיטולציות על תושביה היהודים (משנת 1673 עד תקופת המהפכה הצרפתית)", *ציון*, ו (תש"א): 46-76. כן עיין מ' רוזן, ארכיון לשכת המיסחר במרסיי: "מחקר לתולדות קהילות ישראל בלבאנט ובצפון אפריקה", *פעמים* 9 (תשמ"א): 112-124.
15. A. Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity – Aleppo in the Eighteenth Century* (New York, 1989), pp. 45-46.

16. עיין בהרחבה י' הראל, "מעמדם ותדמיתם של בני פיג'וטו בעיני המושבה הצרפתית בחלב 1784-1850", *מיכאל*, יד (תשנ"ז), עמ' קעג.
17. עיין ר"ש לניאדו, *בית דינו של שלמה*, (ירושלים, תשמ"ב), עמ' 501, חו"מ, סי' ל"ט; י' קצין, מחנה יהודה, ליוורנו, תקס"ג, ח"א, הקדמה, א' ע"ב.
18. על מקומם החשוב של הפרנקוס בתהליכי המודרניזציה בקהילות האמפריה העת'מאנית ראה
A. Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews* (Indiana 1990), pp. 39-40.
19. ראה קצין (לעיל הערה 17), *הלכות פסוקות*, לח ע"ב, סי' כ"ו. סיכום על מעמדם החברתי של הפרנקוס בתוך הקהילה ועל מעורבותם בעניני כלכלה וצדקה עיין בהרחבה לוצקי (לעיל הערה 14), עמ' 64-72.
20. כך תוארו הדברים על ידי לניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17) עמ' 482-483, חו"מ, סי' ל"ה: "כי זה כל אדם רץ ומפרכס לצאת אדם לפעלו ולעבודתו ומי יתן והיה לבבם זה להם כל עם ה' משרתים וסרסורים אצל הפר'אנקוס דעדיפא להו טובא מן העבודה אשר עבדו בהם בפרך בעבודה אחרת כידוע...שכן נהנה הנאה מרובה עושר וכבוד וכל העם מתאויס לעבוד עבודה כזאת שהשכר הרבה והנאה להם בגדולה וכבוד."
21. הקונסולים העסיקו מתורגמנים רבים. כך למשל העסיק בתקופה הנידונה קונסול בריטניה שנים עשר מתורגמנים, אחד עשר נוצרים ויהודי אחד. מספר זה העסיק גם קונסול הולנד. רשימת מספרי המתורגמנים בקונסוליות השונות ראה
F. Taoutel, *Watha'iq ta'rikhiyya 'an Halab*, v. 1 (Beirut, 1958), pp. 104-105.
22. על נסיבות מינוי רפאל פיג'וטו והתגובות למינוי עיין בהרחבה הראל, מעמדם (לעיל הערה 16),
S. Schwarzfuchs, "La 'Nazione Ebraea' au Levant, Rassegna Mensile di Israel," vol. 1 (1984):717-718; B. Le Calloc'h, "La dynastie consulaire des Piccioto (1784-1894)", *Revue d'histoire diplomatique*, no. 1-2 (1991): 139-142.
23. Marcus (note 15), p. 46.
24. ר"ש לניאדו, *ש"ת מהר"ש לאניאדו החדשות* (ירושלים תשנ"ז), עמ' עד, סי' ה.
25. לגבי התסיסה סביב הפטור שניתן למשרתי הפרנקוס ממיסי הקהילה, הרי שהאינדיקציה היחידה שבידינו לקביעה משוערת של מועד התרחשותה, לפני שנת תקל"ב (1772), הוא מועד פטירתו של הרב יצחק ברכה אשר דן אף הוא בענין, ביום ט"ז באדר ב' תקל"ב. על כל פנים אין ספק, שהיא אירעה לפני פרוץ מחלוקת הפרנקוס, מכיוון שבמהלכה עדיין היתה חזית תלמידי החכמים בחלב אחידה ומלוכדת, ועיין להלן. באשר לקביעת מועד פריצת מחלוקת הפרנקוס עיין לוצקי (לעיל הערה 14), עמ' 73, הערה 189.
26. דוגמאות לסוגי המיסים השונים שהוטלו על הקהילה על פי החוק או בשרירות לבו של המושל ראה לניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17), עמ' 497, חו"מ, סי' ל"ז; י' קצין, ר"ש לניאדו וא' לניאדו, *דועי ישראל* (ירושלים, תרס"ד), ח"ב, יט ע"ב-כג ע"א, סי' ה-ו.
27. לניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17), עמ' 459-501, חו"מ, סי' ל"ד-ל"ח. ראה גם דבריו של הרב רש"ל *דועי ישראל* (לעיל הערה 26), כ ע"א, סי' ה.
28. לניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17), עמ' 493, חו"מ, סי' ל"ו.
29. כך הם דבריו של הרב רש"ל, שם, עמ' 481, חו"מ, סי' ל"ד: "וכשהם רוצים לאכול ממונם של ישראל במסים חדשים ועלילות אינם יודעים שזה האיש הוא פטור ועושה עין [ונראה. י.ה.] כבני העיר שרואים אותו שהוא סוחר גדול והולך בשיירות עם סחורות למאות ולא לפים וחושבים שהוא נושא בעול עם הצבור והם תובעים מן הצבור בכלל ואם כן בזה ודאי יש הכבדה על אחרים...וכל שיש

- הכבדה על אחרים מחלקו לא מהני פטור המלך אף מעצמו, ועיין גם דוויך (לעיל הערה 12), פז ע"ב-פח ע"א, סי' ב'.
30. לניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17), עמ' 498, חו"מ, סי' ל"ז.
31. פסקי הרבנים הנזכרים ותגובת הרב רש"ל מובאים בלניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17), עמ' 481-499. ועיין גם לניאדו, *החדשות* (לעיל הערה 24), עמ' א-מב, סי' א-ב; עמ' סז-עה, סי' ה. וראה שם גם עמ' מב-נז, סי' ג, דיון עקרוני אם רבני חלב מחויבים לקבל עליהם פסק רבני ירושלים וחברון.
32. מחבר הספר בירך יצחק, ונציה תקכ"ג. ראה לעיל הערה 25. עוד ראה עליו ד"צ לניאדו, *לקדושים אשר בארץ* (ירושלים תשי"ב), עמ' לו וכן י' הראל, *ספרי אר"ץ – הספרות התורנית של חכמי ארם צובה* (ירושלים תשנ"ז), עמ' 398.
33. עיין דוויך (לעיל הערה 12), קא ע"ב, סי' ט"ז.
34. כך מתאר דוויך (לעיל הערה 12), קב ע"א, סי' ט"ז את מעמדו האיתן של הרב רש"ל:
- אבל ב"ד שלי"ת [בנידון דידן שבח לאל יתברך] שאימת מורינו הרב נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה] על הכל מגדול ועד קטון לפי שמרן מלכא יצ"ו [ישמרו צורו ויחיהו] שומעו הולך בכל המדינות ומדמשק ומבבל ומבצרה מכל הסביבו[ות] כל הדבר הקשה יביאון אליו לפי שהוא משיירי אנשי כנסת הגדולה מן הרבנים אשר היו לפנינו ושל"ת השאיר לנו שריד שמאיר עיני הגולה ורב תנא הוא...ומעיד עלי שמים וארץ מכל החכמים ומכל שלוחי א"י [ארץ ישראל] אשר ראיתי לא יש כמותו בחכמה ובחסידות ודן דין אמת לאמיתו יחד עשיר ואביון כל אפייא שוין לפניו בדין. ועיני ראו ולמפורסמות א"צ [אין צריך] ראייה שג' יחידים מיחיד ק"ק [קהל קדוש] יצ"ו מן המיוחדים שבעדה שיש להם כתב מהשררה יר"ה [ירושם הודה] פטורים מן הכל ועל"ז [ועל כל זה] כיון שראה שחייבים בכל מיני מסים כפי הדין והם לא רצו לתת עם הק"ק יצ"ו החרימם בבית הכנסת בפרהסיא ולא פחד לא מהם ולא מן המחזיקים בידם וממש מסר עצמו על קיום דין תורה כפי האמת, וברוך ה' חזרו ליתן...וכמה פעמים עשה כן כהנה וכהנה...ואדרבא ב"ד דאימת מורינו הרב יצ"ו על הגבירים ושל"ת שכך עלה בימינו שהגבירים יצ"ו מנשאים החכמי[ם] ואפי'לו[ן] לקטן שבחכמים קמים מפניו ומושיבים אותו לעילא מהם.
35. 47, p. (note 15) Marcus; לוצקי (לעיל הערה 14), עמ' 58, ב' לואיס, *צמיחתה של תורכיה המודרנית* (ירושלים תשמ"ג), עמ' 285. בדיקה של תעודות עת'מאניות רלוונטיות לפרשה זו, בהנחה שאכן תמצאנה כאלו, תסייע בודאי להבהרה מליאה של התיחסות השלטונות אליה. לעת עתה, הגישה למקורות אלו, איננה אפשרית.
36. עיין לוצקי (לעיל הערה 14), עמ' 59-60.
37. לוצקי (לעיל הערה 14), עמ' 73-77, תיאר את עיקרי מחלוקת הפרנקוס בנספח קצר. א. כהן-טאוויל, *יהדות חלב בראי הדורות* (ת"א, 1993), עמ' 65-73, ובמאמרו "הפרנקוס בחלב", *שבט ועם*, ה (י) (1984): 129-135 חוזר על עיקרי הדברים אצל לוצקי וכך גם עושה ש' זונשיין, "חיי היום יום של קהילת ארם צובה מאמצע המאה ה-18 עד עלילת דמשק", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשמ"ג. עוד נעיר כי מחלוקות בין קהילות מקומיות לפרנקוס אירעו לא רק בחלב. על מחלוקת כזו באזמיר ראה למשל י' הכהן, בתי כהונה, ח"א, אזמיר, תצ"ו, פח ע"א, סי' כ"א. על כשלון נסיון התארגנות נפרדת של הפרנקוס באזמיר בשנת 1869 ראה A. Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews* (Indiana 1990), pp. 39. על פילוג בין ה"גראנה", כפי שכונו הפרנקוס בתוניסיה, לקהילה המקומית ראה י' צור, "צרפת ויהודי תוניסיה: המדיניות הצרפתית כלפי יהודי המדינה ופעילות העיליתות היהודיות במעבר משלטון מוסלמי עצמאי לשלטון קולוניאלי, 1873-1888", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 10-13 והפניותיו שם על נסיון

- לכפות על הפרנקוס להכנס בתקנות קהל שאלוניקי בעניין גילוח הזקן ראה י' אירגאס, דברי יוסף, ליוורנו תק"ב, יר"ד, סי' לו, עג ע"ב.
38. כך תיאר את הדברים קצין (לעיל הערה 17), הקדמה, א ע"ב-ב ע"א:
 ויהי היום כעשר שנים האחד בא לגור ויקח לו אשה אחת בת טובים מחשובי וגדולי הפרנקוס ובהיותו בבה"כ [בבית הכנסת] שמע שהסכמנו שלא יצאו הנשים לטייל ברחובות קריה בגנים ופרדסים. ולימים עוד יצאה אשתו עם אמה ובית אביה לטייל...ויהי בערב בבא האיש לביתו הגד הוגד לו מיציאת אשתו לחוץ עשה עצמו כאילו לא ידע בטיב מנהגי הפרנקוס ונעשה שואל לאשתו מדוע ככה עשית לטייל החוצה אל עין המים נגד הסכמת רבני העיר? אף היא תשיב אמריה הלא ידעת אם לא שמעת שהפרנקוס אינם בכלל ההסכמות של בני העיר וכל נשי הפרנקוס יוצאות בשיר ונכנסים בשיר ואנכי לא אהיה כאחת מהנה לטייל ברחובות של עיר?...וילך האיש ושאל את הרב מהרש"ל נר"ו [מורנו הרב רפאל שלמה לניאדו נטריה רחמנא ופרקיה] אם אמת היה הדבר הזה...ותשובתו היתה כי לא טוב השמועה ומאי דנהוג נשי הפרנקוס לרעות בגנים מנהג בטעות אלא שגם הפרנקוס הם חייבים בכל ההסכמות ותקנות העיר ופוסט אין אותם. ויבא האיש את אשתו לבית הרב והתיר לה כי שגגה היא...ויהי כשמוע אבי הנערה מעשה שהיה היטב חרה לו ואסף איש טהור כל עדת הפרנקוס ושלחו מתם וקראו לחתנא דבי נשיאה והוכיחוהו על פניו לאמר מדוע ככה עשית לחדש דבר מעתה להכניס עצמך בכלל ההסכמות ותקנות העיר אשר לא ראו אבותינו ואבות זקנים באים בימים ומעולם לא נהגנו ליכנס בשום הסכמה מיום בואינו לאר"ץ [ארם צובה] עד היום הזה...ומה זה מיהרת לדרוש את מהרש"ל...היה לך לשאול את פיננו על אודות מנהגינו...והן עתה הסכלת עשו לעורר מדני'ם] בין הפרנקוס ובין הרב מהרש"ל...דניחא ליה להשוות גזירותיו...עקב היתה רוח אחרת עמו לנהוג נשיאותו ברמים, ולא מפיו אנו חיינ לחדש דבר מעתה.
39. הרב יהודה קצין היה בר הפלוגתא של הרב רש"ל בעניינים רבים נוספים. כך למשל, בשל מעשים של חילול שבת תיקן הרב רש"ל תקנה האוסרת על ההליכה לצינן עזרא הסופר בכפר תדיף הסמוך לחלב בשבת. על פי העדויות המצויות בידינו, הרב יהודה קצין, הכריחו להתיר את האיסור. עיין א' ענתבי, אהל ישדים (ירושלים, תשמ"א), שער הגאולה, עמ' 135. מחלוקתם בענין תפילת מוסף ראה ח' עטייה, ארשות החיים, בתוך מ' עבאדי, מעין גנים (ח"א, ירושלים תשמ"ו), עמ' 415, סי' ו'. על הרב יהודה קצין עיין לניאדו (לעיל הערה 32), עמ' לב.
40. כך תיאר את הדברים קצין (לעיל הערה 17), הקדמה, ב ע"ב-ג ע"א, עשר שנים לאחר פרוץ המחלוקת: "והן עתה אחרי מופלג בעשר שנים ויהי בראותו כי הן אני נשארתי לבדי, כי שאר רבנן תקיפי דארעא נתבקשו בישיבה של מעלה וגם קצת מזקני גדולי הפרנקוס וטובי העיר נאספו אל עמם ונשארנו מעט מהרבה אני והוא...ויאמר...הגיעה השעה לנהוג נשיאותי ברמים אני ואפסי עוד...וידענא ביה כי לא ענה מלבו אך ורק פיתוהו וגם יכלו לו הני ביני בי רב דאזלי אתיגרא אף הם אמרו לו אזור נא כגבר חלצין...להכריח להסי'פרי [להסיניורס פרנקוס] לקבל עליהם עול ההסכמות של העיר ובמה יוודע איפא כי מלך את עליהם ומשול ממשל רב על כל העם מקצה...והא גרמא ליה ויעזוב את עצת הזקני'ם] והתחיל לנהוג נשיאותו כפעם בפעם להכריחם להסי'פרי לקבל עליהם עול ההסכמות."
41. הפרנקוס נהגו להפעיל איום זה וסנקציות אחרות גם במקרים של סכסוכים פעוטים יותר. ראה רועי ישראל (לעיל הערה 26), ח"ב, כד ע"ב-כה ע"ב, סי' ט'.
42. קצין (לעיל הערה 17), הלכות פסוקות, לח ע"ב, סי' כ"ו. הפרנקוס נהגו להחזיק מעין "רב חצר" אשר בתמורה לתמיכתם בו היה קובע עיתים לתורה עם בעל הבית ושימש כמורה לבניו. עיין לניאדו (לעיל הערה 32), עמ' כא.

43. סיכום נרחב של "הלכות פסוקות אשר הונפו ואשר הורמו מהשני קונטרסים קונטרס הראשון וקונטרס השני אשר כתבו הרבנים המובהקים רבני אר"ץ במחלוקת הפרנקוס ובו ס"ט סעיפים, מובא בסוף קצין (לעיל הערה 17).
44. לניאדו, *בית דינו* (לעיל הערה 17), עמ' 501, סי' ל"ט.
45. שם, עמ' 510-508, סי' ל"ט.
46. שם, עמ' 512, סי' ל"ט.
47. שם, עמ' 518, סי' ל"ט; לניאדו, *החדשות* (לעיל הערה 24), עמ' עד, סי' ה.
48. שם, עמ' 513, סי' ל"ט; שם (לעיל הערה 24), עמ' עה, סי' ה.
49. שם, עמ' 519, סי' ל"ט. וראה גם שם, עמ' 521, 523, סי' ל"ט. ראה גם דבריו *בדועי ישראל*, (לעיל הערה 26), כב ע"ב, סי' ה'ו'.
50. קצין (לעיל הערה 17), הלכות פסוקות, לט ע"ב, סי' מ"ג.
51. שם, יט ע"ב-לא ע"א.
52. מצב זה נמשך למעשה עד לראשית המאה הכ'. עיין בהרחבה י' הראל, "הדחתו של החכם באשי החלבי האחרון", *פעמים*, 44 (תש"ן), עמ' 122-123.
53. הדבר בא לידי ביטוי בהתכנסויות משותפות ובהשתתפות בשמחות. על יהודי אשר הזמין למשתה חופת בנו גם נוצרים והושיבם יחד עם יהודים ראה י' עטייה, *בגדי ישע* (ליוורנו, תקפ"ז), לא ע"א.
54. עיין גרוסמן (לעיל הערה 5), עמ' 199-200.
55. היא מן המפורסמות. עיין למשל לוי (לעיל הערה 2), עמ' 246 ואילך.
56. דברים אלו מבוססים על תעודה המצויה בידי ובה מתואר כל תהליך מינוי הפרנקוס כמעריכי המיסים בקהילה והתגובות לכך. ואכתוב על כך בהרחבה א"ה במקום אחר. ראה גם הראל, *הדחתו* (לעיל הערה 52), עמ' 123, הערה 48.
57. כאן המקום להפנות את תשומת הלב כי הקונטרס "מחנה יהודה" (ראה לעיל הערה 17) לא נדפס כלל במהלך שנות המחלוקת אלא רק בשנת 1803. מן המקורות שלפני אינני יודע מדוע נדפס דוקא בשנה זו ואולי נתעוררו בסמוך לה שוב שאלות הקשורות במעמד של הפרנקוס. על כל פנים הספר נדפס במימונם המלא של הפרנקוס.
58. נוסח השטר עיין לניאדו, *כסא* (לעיל הערה 7), ה ע"ב, סי' א. ערעור על כך ראה שם, שם וכן דווין (לעיל הערה 12), צט ע"א-קא ע"א, סי' י"ד.
59. ביטוי מובהק להשקפת עולמו המוצקה של הרב רש"ל בעניין זה ניתן לראות בדרוש "למעלת מוריש כתרו לבנו" שהדפיס שנים רבות קודם למחלוקת בספרו המעלות לשלמה, קושטא תקל"ה, קע ע"א-קעב ע"ב.
60. אמנם, גם לאחר מות אביו נמשך המתח בינו לבין הרב אליהו דווין הכהן והתבטאויותיו של הרב אפרים לניאדו אודותיו חריפות ולעגניות. עיין למשל א' לניאדו, *דגל מחנה אפרים* (ירושלים, תרס"ב), מב ע"ב, חו"מ, סי' ה'.
61. עיין בהרחבה במאמרו של לוי (לעיל הערה 2). על השינויים בחלב, עיין י' הראל, "תסיסה רחנית במזרח – יסודה של קהילה רפורמית בחלב בשנת 1862", *HUCA*, 63 (1992), עמ' יט-לה וכן הראל, *הדחתו* (לעיל הערה 52). על חוקת המילת היהודי עיין בהרחבה ברנאי (לעיל הערה 3), ח"ב, עמ' 227-228.
62. Marcus (note 15), p. 330.
63. עוד יש לבדוק האם לפרשה זו היתה השפעה גם על הנעשה בקהילות אחרות בסוריה. כך למשל, סמוך למועד סיומה של העברת הרבנות בירושה בחלב, נפסק גם בדמשק מנהג זה של העברת הרבנות בירושה מאב לבן במשפחת גלאנטי.
64. ראה למשל השפעתם על חדירת החינוך המודרני לחלב, י' הראל, "תמורות ביהדות סוריה 1840-1880", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1992, עמ' 90-98.